

Zâtî: Hayatı, Kişiliği, Sanatı ve Eserleri^(*)

Sadık ARMUTLU^(**)

Abstract: Zâtî, XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ünlü bir şairdir. Yazdığı manzum ve mensur eserlerle tanınmış, döneminin önde gelen şairlerindedir. Kolay şiir yazan ve şiir tekniğini iyi bilen bir şair olarak bilinir. Türk edebiyatında en fazla gazel yazan şairlerdendir. Zâtî, kaynaklarda şairler hocası olarak anılır ve kendisinden övgü ile bahsedilir. Onun öğrencilerinden biri, ünlü şair Bâkî'dir. Bir diğer ünlü öğrencisi de Gül ü Bülbül mesnevisiyle tanınan şair Kara Fazlı'dır. Onun Bayazid Cami avlusundaki küçük dükkânı şiirlerin okunduğu, konuşulduğu ve şiir tartışmalarının yapıldığı akademik bir muhittir. Hayali Bey ve Taşlıcalı Yahya da bu dükkâna gelen şairlerdendir. Kıvrak bir zekâyâ, güçlü bir şiir yeteneğine sahip olan Zâtî, rindmeşrep ve nüktadan bir kişidir. O, anadan doğma şair yaratılışlı, aynı zamanda çok boyutlu ve çok yönlü biridir. Böyle bir yeteneğin ortaya çıkmasındaki en büyük etken, şüphesiz şahsi kabiliyetidir. Kıvrak bir zekâyâ, güçlü bir şiir yeteneğine ve daha birçok özelliklere sahip olan şair üzerinde ciddi araştırmalar yok denecek kadar azdır.

Keywords: Şair Zâtî, Zâtî'nin şiiri, Zâtî'nin sanatı, Zâtî'nin eserleri

Zati: Life, Personality, Art and Works

Öz: Zati is famous poet who lived in the late 15th century and early 16th century poetry and writings that famous verses and the one of the wellknown poets of his era. As poet who versed easily and he was famous to awareness the technics of versing. In Turkish literature the most verses poems attributed to him. Zati the resources to be remembered as master poets and spoken of with praise. One of the most famous students is Baki, Another of his disciples is Kara Fazli is known that the Masnavi flowery. His small shop located in the courtyard of the Mosque of Bayazid read poetry and talk about it and it was a scientific environment. Hayali Bey and Tashlijali Yahya were poets who came to this shop. Zati was clever man and had strong gift to versing and he was astute person and nifty one who was born to been poet and had multidimensional talent. Undoubtedly, the main features of such a talented person. Almost can be said, there is no research about the poet who had unique features. This article also intends to study the life and works of Zati and remove blanks of his life.

Anahtar Kelimeler: Zati, Poetry of Zati, Art of Zati, Works of Zati.

Makale Geliş Tarihi: 22.03.2018

Makale Kabul Tarihi: 01.10.2018

*) Bu çalışma, Zâtî'nin Şem ü Pervâne'si adlı doktora tezinden üretilmiştir.

**) Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (e-posta: sadik.armutlu44@gmail.com)

I. Giriş

XVI. yüzyıl Divan şiirinin tanınmış şairlerinden olan Zâtî, kaynakların verdiği bilgiye göre Karesi vilayetine bağlı Balıkesir kasabasında dünyaya gelmiştir (Sehî 1325, 107; Latîfî 1314, 106; Âşık Çelebi 1971, 277b; Ahdî-yi Bağdâdî, v. 93a; Mustafa Beyânî, v. 34a; Riyâzî, 70a; İsen 1994, 215). Doğum tarihi 1471'dir (Âşık Çelebi 1971, 277a)..

Kaynaklarda ismi hakkında değişik rivayetlere rastlanır. Sehî Bey (Sehî 1325, 107) ve Latîfî (Latîfî 1314, 106) isminin Bahşî olduğunu yazmışlardır. Zâtî'nin ismi hakkında en ayrıntılı ve dikkat çekici açıklamayı Âşık Çelebi yapmıştır. Şairin ismi ile ilgili olarak gerek çevresine ve gerekse şairin kendisine dayandırdığı bilgiler şunlardır: "Ammâ ismi hakkında halk dirlir ki nâm-ı mâder-zâdî Satılmışdı ki avâm tağyîr idüp Satı dirlirdi. Vaktâ ki şi'r söylenüp mahlâs lâzım oldı Satı'yı tağyîr eyledi Zâtî diyü ta'bir eyledi." (Âşık Çelebi 1971, 277b). Bu bilgilerden asıl adının Satılmış olup, halkın bunu bozarak, kendisine Satı dedikleri, şairin de Zâtî şekline sokup mahlas edindiğini anlıyoruz.

Fakat Âşık Çelebi, Zâtî'nin kendisinden duyduğunu belirterek, naklettiğine göre, asıl adı İvaz'dır (Âşık Çelebi 1971, 277a). Kınalızâde Hasan Çelebi de şairin asıl isminin İvaz olduğunu kaydetmiştir (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/382) Mehmet Çavuşoğlu'nun şairin ismi hakkındaki görüşü şöyledir: "Her ne kadar halkın rivayetine dayanan Satılmış veya Satı ismi gerçeğe uygun görünmekteyse şairin söylediğine inanmak ve Zâtî'nin asıl isminin İvaz olduğunu kabul etmek akla daha yakındır" (Çavuşoğlu 1997, XIII/464).

Zâtî'nin ailesi hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Kaynakların "ashâb-ı hıref ve erbâb-ı san'atdan müze-düz olup niçe sâl u mâlî elden geldikçe san'at-ı mezbûre ile ma'îşet idirdi" (Âşık Çelebi 1971, 277b; Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/382; İsen 1994, 216) sözlerinden hareketle Zâtî, hayata çizmecî mesleğiyle atılmıştır. Bu da bize, babasının bir çizmecî ustası olduğu kanaatini verebilir. Fakat bunun aksini de düşünebiliriz. Zâtî, baba mesleğini değil, hoşlandığı meslek olan çizmecîliği de seçmiş, hatta babası tarafından daha iyi kazanç getiren kendi mesleğine veya kendi mesleği dışında başka mesleğe, yani çizmecîlik sanatına verilmiş de olabilir.

Bundan dolayıdır ki "ilk işi baba mesleği olan çizmecîlik" (Banarlı 1971, I/592; Uğurlu 1992, 31; Alpay 1961, 130) sözünü kaydeden kaynakların bilgilerini şüphyle karşılamak gerekir. Çünkü şairin hayatı ile ilgili verilen bilgileri içeren, birinci derecedeki kaynaklarda babasının mesleğinin "çizmecî" olduğuna dair bilgilere rastlanmamıştır. Âşık Çelebi'nin "iki kaynı oğulları vardı ki ikisi bile veled-i sulbisi gibi" (Âşık Çelebi 1971, 281b) dediğine göre Zâtî, evli ve çocuk sahibi bir kimsedir. Fakat evliliği ile çocuk (veya çocukları) hakkında başka bilgiye tesadüf edilememiştir.

Zâtî, gençlik yıllarında Balıkesir'de geçimini çizmecîlikle sağlarken, bir yandan da Balıkesir'e Sancak Beyi olarak gelenlere kaside sunup, hediyeler almış. Zâtî, Letâyif'inde bu hususta bilgiler vardır (Çavuşoğlu 1970, 9).

Bu latifeden hareketle, çizmecîlik sanatını icra ederken, genç denecek yaşta şiir yazdığını söyleyebiliriz. Yine Letâyif'inde geçen "Bir zamânda Balıkesir'de Mustanzırzâde Sancak Beği idi. Anlarla musâhabet iderdük" (Çavuşoğlu 1970, 12) sözünden

Sancak Beyinin sanat ve kültür sohbetlerine katıldığına göre, Zâtî'nin gençlik yıllarında belli bir eğitim gördüğünü de düşünebiliriz.

Zâtî'nin Balıkesir'de ve gençlik yıllarında nasıl bir eğitim gördüğünü, kimlerden neyi ne ölçüde okuduğunu bilemiyoruz. Bu hususta kaynaklarda yeterince bilgi verilmemiştir. Letâyif'inde anlattığına bakılırsa Bursa'da, Edirne'de ve İsrâfil-zâde'nin Manisa kadısı olduğu yıllarda bu şehirlerde bulunmuştur (Çavuşoğlu 1970, 7). Adı geçen yerlerde, eğitim amacıyla mı, maişet için mi bulunduğu belli değildir.

Ayrıca dükkânını kapatıp, çizmecilik mesleğini terk ederek, şairliğe yönelmesinde, şüphesiz mizaç ve yaratışındaki şair kabiliyetinin de etkisi büyük olmuştur. Fuat Köprülü de onun hakkında "Zâtî kendisini hiç bir zaman sadece bir çizmeci olarak hissetmemiştir. Onun çalak, kaynar, neşeli, avare, serseri, taşkın bir ruhu vardı. O, sabahtan akşama kadar bir dükkânın içine kapanarak oturacak bir şahsiyet değildir" der (Köprülü 1322, 254).

Zâtî'nin İstanbul'a geliş tarihi belli değildir. Onun Âşık Çelebi'ye "İstanbul'a geldüm. merhûm Sultân Bâyezîd devrânıydı" (Âşık Çelebi 1971, 280a) dediğine göre Zâtî, II. Bayazîd'in saltanat yıllarında (1480-1512) İstanbul'a gelmiştir. Elimizde bulunan bir İn'amât Defteri'nde (Erünsal 1980, 216) Zâtî'nin adı ancak 916 yılının Rebi'ü'l-ahir'inde saraya bir kaside getirmesi münasebetiyle zikredilmiştir. Daha önceki yıllarda Zâtî'ye ait bir ihsan ve in'am kaydına rastlanılmadığından, onun II. Bayazîd'in saltanatının son yılları olan 916/1510 yılında İstanbul'a geldiği söylenebilir.

İstanbul'a gelen Zâtî, burada diğer şairler arasında kendini göstermek ve şairlikle geçimini sağlamak için, şiirin malzemesi olan asgarî bilgileri edinmeğe, eksiklerini tamamlamaya başladığını düşünebiliriz. Latîfi'nin "ömrünün bir mikdârın nahve sarf itdi. Münecimzâde'den kavâ'id-i reml öğrenip reml ve nücûm tarîkine gitdi" (Latîfi 1314, 157) dediği gibi Zâtî, İstanbul'a geldiği ilk yıllarda Arapça gramerin yanında, remil kaidelerini öğrenmiştir.

Zâtî, bir taraftan tahsilini ilerletirken, diğer taraftan da devrin önde gelen şairlerinin bulunduğu meclislere, devrin şiir mahfilleri olan tekke ve meyhanelere devam ederek görgüsünü artırarak, yeni dostlar edinmeye başlamıştır. Gerek tezkirelerde, gerekse Letâyif'inde bununla ilgili bilgiler mevcuttur. Bu konuda Letâyif'inde şu satırları örnek verebiliriz:

"Bir zamanda Şaşa Beg merhûm İstanbul'da Subaşı idi. Bir gice bir âlî meclis eyledi zurefâ cem' itdi..."; "Bir zamanda bir olay nâzûkler ile bir meyhânedede musâhabât iderdük..."; "Bir gün yârân ile Galata cânibine seyre gitmelü olduk..."; "Bir zamanda Ferruhî ile Vefâ-zâde'de olurduk. Gündüzün sâ'im olur gice ekâbir evine varurdük..." (Çavuşoğlu 1970, 5, 6, 10, 15). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu sıralarda Zâtî, Hadım Ali Paşa (öl. 1511)'nın Divan Kâtibi olan Mesihî (öl. 1513) ile tanışır ve onun yardımıyla Paşa'nın himayesine girer. Böylece Zâtî de her şair gibi kendisini himaye edecek birisini bulur. Âşık Çelebi tezkiresinde bu durumu şöyle ifade eder:

"kezâlik Ali Paşa vezîr-i nükte-dân u kâm-bahş u kâm-rân idi.

Evvel ki aña kaside virdüm:

Şitâvücûd-ı nebâtâtı eylemişdi adem

Yine vücûda getürdi bahâr-ı îsâdem

İdinse gerdüni remmâl remil aña kalmaz

Sürâdikât-ı guyûp içre hiç sırr-ı mübhem

Bir beyit dahi budur ki:

Figân-ı velvele-i bülbülân-ı subh-ı çemen

Kamu mekîn u mekânı simâtı itdi asam

Mahlas beytini dahi okudum, didi ki bu kaside de üç mahlas derc itmişsün. Biri asam, biri remmâl, biri Zâtî. Pâdşâh-ı merhûma yılda üç kaside virmeñ buyurdi" (Âşık Çelebi 1971, 280a). Böylece Zâtî, kısa sürede şairlikteki hünerini kabul ettirmiş, şöret, sahibi olmuştur.

Hadım Ali Paşa'nın desteğiyle devrin büyük âlim ve devlet adamlarının sohbet ve meclislerinin kapısı kendisine açılmıştır. Vezirlerden Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın, âlimlerden ve o tarihte Rûmeli Kazaskeri olan hemşehrisi Hacı Hasan-zâde Mehmet Efendi (öl. 1505)'nin, Müeyyed-zâde Abdurahman Çelebi (öl. 1516)'nin ve Nişancı Tâcizâde Cafer Çelebi (öl. 1513) ve Pîri Paşa (öl. 1537)'nin himayelerinde onlara takdim ettiği kasideler karşılığında verilen ihsan ve caizelerle Zâtî, mutlu bir hayat sürmüştür (Âşık Çelebi 1971, 279b; İsmail Hakkı 1342, 20).

Zâtî'nin şöret basamaklarını birer birer tırmanmasında şair yaratılışının yanında, Hadım Ali Paşa'nın himayesinin de büyük etkisi olmuştur. Paşa'nın Zâtî'ye en büyük faydası da kendisini devrin hükümdarıyla tanıştırmasıdır. Zâtî'nin ve devrin şairlerinin hayal ettikleri ve ulaşabilecekleri son nokta padişah'tır. Zâtî, Hadım Ali Paşa'nın tavsiyesi üzerine Padişaha (II. Bâyezîd'e) biri Nevruz, ikisi bayramlarda olmak üzere yılda en az üç kaside takdim eder (Âşık Çelebi 1971, 280a). Zâtî, Bu hususu yakın arkadaşı olan Âşık Çelebi'ye kendisi şöyle anlatmıştır: Kezâlik Alî Paşa ve pâdişâh-ı merhûma yılda üç kaside virmen buyurdi. Birin nev-rûzda virürdük ve birer kasîde bayramlarda virürdük. Nevrûzda iki bin akçe câ'ize ve her bayramda birer yüzü kemhâ birer yüzü çuhâ. Nice yıl ol câ'ize ve sâliyâne ile geçindüm" (Âşık Çelebi 1971, 280a).

Zâtî, şairliği sayesinde şöhrete ulaşmış ve adını duyurmuştur. Bu hususla ilgili Âşık Çelebi'nin anlattıklarına göre, II. Bâyezîd'in devrin şairlerinden seçme gazeller istemesi üzerine, Zâtî de diğer meslektaşları gibi bir kaç gazel yazar ve onları saraya teslim eder. Herkesin gazeli II. Bâyezîd'in huzurunda okunur. Sıra Zâtî'nin gazelinin okunmasına gelince, sunduğu gazellerden birisinin bir beyti okununca II. Bâyezîd başını kaldırır ve Allaha yemin iderüm bak dünyâda ma'nâ dükendi dirler. Kesinlikle ma'nâ dükenez. Dünyâ ma'nâ ile doludur. Hüner onu bulmakdur" (Âşık Çelebi 1971, 280b) diyerek, Zâtî'yi över ve ona memuriyet verilmesini ister.

Şöhret sahibi olan, aldığı ihsan ve caizelerle müreffeh bir hayat sürmeye başlayan Zâtî, içkili sohbet âlemlerinden de uzak kalmıyordu. Letâyif'inde "yârân sohbeti" dediği bu âlemler ve burada geçen olayları Zâtî ayrıntılarıyla anlatmıştır (Çavuşoğlu 1970, 5, 8, 13, 15). II. Bâyezîd tarafından mansıp verilmesi emredilmesine rağmen, Zâtî, bu mansıbı alamaz. Vezirler, Zâtî'yi çağırarak "senün sağırlığın bir mansıp ve memuriyet vermeye uygun değildir" diyerek kendisine Bursa'da otuz akçelik bir tevliyet virürler" Zâtî, sağır olduğunu Letâyif'inde kendisi de söyler: "Bir zamânda ziyâde kulağımı ağrıdı, hayli zahmet çekdüm" (Çavuşoğlu 1970, 6).

Zâtî'nin sağırlığı şairlerin şiirlerine de konu olmuştur. Kendisinin çağdaşı olan Hâfız Andelîbî isminde bir şair, onun hakkında şu beyti söylemiştir:

Bin kezin söyleseler gûşuna girmez birisi

Dir gören anun için Zâtî kulağın dögeyüm (Latîfî 1314, 252).

Zâtî, kendisine verilen bu tevliyeti kabul etmez. Bu konuda kaynaklar şu bilgileri verirler: "Benüm sâl-be-sâl aldığım cevâ'iz-i seniyye mahsûli tevliyetden ziyâdedür. Sene-be-sene vech-i ma'âşum anlarumla murâd üze âmâdedür deyü terk itmiş. Ne kabûl eylemiş ne Bursa'ya gitmiş. Zirâ ki bir yana Vezir-i A'zam Ali Paşa'nun in'âmı bir yana Müeyyed-zâde merhûmun ihsân-ı tâmını ve bir taraftan Tâcizâde Ca'fer Çelebi'nün cinâyet ü ikrâmı Zâtî'ye cidden müzâyaka virmez imiş. Bunlardan gayrı cenâb-ı saltânatdan her nevrûzda iki bin akçe câ'izeden ma'adâ her bir bayramda birer yüzi surh-kemhâ ve birer tarafı çukâ hil'at-ı girân-bahâ dahi mukarrar imiş" (İsen 1994, 216). "Gördüm sâliyâne-i şâhî ile atâyâ-yı ekâbir andan ekser İstanbul'dan ve yârândan ayrılmamak için mansıp kabûl itmedüm geçindüm" (Âşık Çelebi 1971, 281a).

Böylece Zâtî, düzenli bir gelirden kendisini mahrum eder. Elimizde bulunan II. Bâyezîd devrine ait bir in'amât defterinde Zâtî'nin İstanbul'a geldiği ve saraya kaside göndererek karşılığında iki bin akçe aldığı tarih olan 21 Recep 916/30 Aralık 1511 tarihine kadar saraydan aldığı in'am ve tasadduk elimizdedir (Erünsal 1981, 332-38).

Sadrâzam Hâdım Ali Paşa'nın 1511 yılında Anadolu'da büyük bir isyan çıkarmış olan Şâhkulu ile Gedikhan mevkiinde yapılan savaşta öldürülmesi ve II. Bâyezîd'in saltanatının sonlarında meydana gelen olaylar neticesinde Müeyyed-zâde ve Tâcizâde'nin azli üzerine bir müddet himayesiz kalır (Âşık Çelebi 1971, 281a). Zâtî, II. Bâyezîd'in 1512 yılında ölümüne üzülmüş ve onun hakkında duygularını dile getiren beş bendlik bir mersiye yazmıştır (İsen 1993, 25). Fakat İstanbul'da dost çevresi bulunan şûh-meşrep Zâtî'yi himaye edenler çoğalmıştı. O, büyüklerin meclislerinin bülbülü olmuş, kendisine ait mallar ile memduhlarından aldığı caizelerle Zâtî'nin rindane hayatı mutlu bir şekilde devam etmiştir (İsmail Hakkı 1342, 20).

Zâtî, II. Bâyezîd'in ölümü üzerine tahta geçen Yavuz Sultan Selim'e içerisinde:

Serverâ bir bende-i bî-kayddur kapuında adl

Tutamazdı anı zencîre çeküp Nûşinrevân

beyti geçen bir cülûsiye sunmuş, padişah, karşılığında salyâne verilmesini ve caizesinin artırılmasını emretmiştir (Âşık Çelebi 1971, 281a). Zâtî, bundan sonraki gelişmeleri arkadaşı Âşık Çelebi'ye şöyle anlatmıştır:

"Anatoli kâdı askeri Tâcî-zâde Ca'fer Çelebiye 'arzı gelen köylerden birin 'arz eylemek buyuruldu. Bir gün beni çağurmuş, 'arz geldi, gel sana münâsip gördüğün beğen, saña 'arz idelüm, didi. Gördüm, biri Burusa'dan Şeyh Hasan yirine gelmiş. Bunu virüñ, didüm. Yâ Hasan ne yisün didi. Ağu yisün, didüm. Biri dahi yirümüz olan Balikesri'den Leylek Seydi dirler bir şahs yirine gelmiş, onu istedüm Yâ Leylek ne yisün, didi. Yılan yisün, didüm. Bu latifelerle Leylek yirin baña 'arz itdiler. Sultân Selîm merhûm pesend idüp Leylek yirin sadaka buyurmuş. İki karye idi. Onbirbin beşyüz akçe yazardı" (Âşık Çelebi 1971, 281a).

Yavuz Sultan Selim ülkeler feth etmekle meşgul olduğundan onun muhitine girip ihsanlarına nail olamayan Zâtî, dostları Müeyyedzâde'nin ölümü ve Tâcî-zâde Cafer Çelebinin 1515 yılında katledilmesi üzerine tekrar himayesiz kalmıştır. Bu sıkıntılı devre Kanuni'nin tahta çıkışına kadar sürmüştür. Ona takdim ettiği kasidelerle caizeler almağa başlamış ve tekrar yıllığa bağlanmıştır. Elimizde bulunan Kanuni devrine (1520-1566) ait bir in'amât defterinde, 936-939/1529-1532 yılları arasında Zâtî'ye çeşitli vesilelerle 8 kere 100 akçe ve 1 tane de giyim ihsanında bulunulduğunu görmekteyiz (Erünsal 1984, 8-17). İbrahim Paşa'nın sadareti zamanında şair Hayalî Bey (öl. 1557)'in telkini ve başka bir sebeple Paşa'nın hoşnutsuzluğunu davet eylediğinden, ondan caize ve tevliyet elde etmek ümidi kaybolmuştur. (Âşık Çelebi 1971, 281a).

Zâtî'nin bundan sonra şansı yaver gitmemiştir. Eski demler ve âlemler günden güne birer hayal olmaya başlamıştır. Zâtî için asıl felaket 1535 yılında gelmiştir. İbrahim Paşa'nın katli (1536) üzerine Ayaş Paşa Sadrazam ve Mahmûd Çelebi Defterdar olunca, birçok şairle beraber, Zâtî'nin de sâliyânesi kesilmiştir (Âşık Çelebi 1971, 281b).

Bu yıllar Zâtî'nin hayatında dönüm noktasını teşkil eder. Koruyucusuz kalması ve devletin ileri gelenleri arasında eski itibarını kaybetmesi, Zâtî'nin rahat ve iyi yaşamasına engel olmuştur. 65 yaşındaki şairin, Bâyezîd Camii içinde dükkânımsı bir barakada misk, anber, tesbih, Kur'an, misvak sattığı, remil döküp, fala baktığı, muskalar yazdığı, kadın ve erkek âşıklara para karşılığında gazeller kaleme aldığı, nameler dökürdüğü, mektupçuluk yaptığı rivayet edilir (Uğurlu 1992, 33).

Bir hayli yaşlanmış olan Zâtî, kocamıştır. Dükkânı, Bâyezîd Camii avlusunda evi, Fatih'de Sarıgül (Sarığürz) semtindedir. Her gün yürüyerek gidip gelemez olmuş dükkâna elinde bir asa, çamurda, karda kışda ona dayana dayana yürürmüş. Âşık Çelebi, bir gün yolda rastladığı Zâtî'ye hüzünle bakar, uzakdan. Çok halsizdir, Zâtî. Kendi kendine bir şeyler mırıldanmaktadır. Yaklaşır: "Bu ne hal?" diye sorar, Âşık Çelebi'ye Zâtî şu beyti okur:

Yiğitlik cevherin elden yitürdüm hasretâ kanı

Egilüp ararum şimdi bulımam neylerüm anı

Zâtî'nin bu küçük dükkânı zamanla genç şairlerin buluşma yeri olmuştur. Hayalî Bey, Yahya Bey, Galatalı Kudsî başta olmak üzere adı bilinen bilinmeyen, divanlı divansız, büyüklü küçüklü her şair gelmiş, şiirlerini ilk kez orada okumuşlar, tartışmışlardır (Âşık Çelebi 1971, 279a).

Tam bir edebî münekkid konumundaki Zâtî'nin dükkânına Bâkî (öl. 1600) edebiyat dünyasına oradan girmiş, şiirini ve yeteneğini Zâtî'ye beğendirmek mutluluğuna kavuşmuştur (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/203) Ayrıca Gül ü Bülbül mesnevisiyle tanınan şair Kara Fazlı (öl. 1563) da, Zâtî'nin öğrencisi olup, Zâtî'yle kurduğu samimi ilişki sayesinde, sarayla tanışmış ve o çevreye dâhil olmuştur (Âşık Çelebi 1971, 197b).

Zâtî, içinde bulunduğu kötü durum karşısında ve hayatın bu ezici hâlden, zorluğundan şuh ve kalender meşrep olduğu için asla şikâyet etmemiştir. Bir zaman geldi ki yaşlılık Zâtî'yi dükkânına kadar yürümekten de alıkoymuştur. Bunun için evine yakın Koca İbrahim Paşa Hamamı yakınında bir dükkân açıp, remil atmakla geçimini karşılamaya başlamıştır (Âşık Çelebi 1971, 282b; İsmail Hakkı 1342, 22).

Remilcilikten kazandığı para geçimine yetecek miktarda olmadığı için, para karşılığında şiir yazmaya başlamış olmalıdır. Âşık Çelebi'nin: "yirmi akçe müderrislere, otuz akçe kadılara ve ba'zı dânişmendlere kaside dirdi. Virdüğü kasidenün câ'izesi dahi bir floriye inmişti" demesi bundan dolaydır (Âşık Çelebi 1971, 278b).

Kaynakların ifadesine göre Zâtî, hayatının sonlarına doğru bir yandan, fakr u zaruret çekerken, diğer yandan da bazı dostlarının alay etmeleriyle karşı karşıya kalmıştır. (Âşık Çelebi 1971, 282b).

Her halde yokluk ve zaruret içinde çırpınan Zâtî, artık haline dayanamayacak bir durum söz konusu olmuş ki samimi bir duyguyla şu hazin ve kendi açısından gerçekçi olan aşağıdaki beyti söylemiş olmalıdır:

Ey ecel kandesün bu derdden kurtar beni

Kimse yoktur derdümün sen denlü dermânun bilür (Tarlan 1967, I/g. 204- 3).

Ağır hasta olan Zâtî, 953/1546 senesi Ramazanının ikinci yarısında ölmüştür. Zâtî, Edirnekapı Mezarlığına defnedilmiştir (Âşık Çelebi 1971, 282a). Ölümüne tarihler düşürülmüştür. Âşık Çelebi, Zâtî hakkında söylenen vefat tarihlerini, beş bendlik bir müseddeste toplamıştır göçdi (Âşık Çelebi 1971, 282b).

II. Kişiliği

Kaynakların bildirdiğine göre dış görünüş olarak Zâtî; büyük burunlu, hantal, cüsseli, çirkin bir yapıya sahiptir. Âşık Çelebi, Zâtî'nin Hadım Ali Paşa ile tanışmalarını anlatırken Paşa'nın "Zâtî pek çirkin şekilli imiş" dediğini de nakleder (Âşık Çelebi 1971, 282b). Latîfi'ye göre genel görüntüsü "Külhanbeyi" ve "avâm-sûret"dir (Latîfi 1314, 276).

Letâyif'teki hikâyelerden anlaşıldığına göre, sağırlığı "ağır işitmek" diye tarif edilebilecek türdendir (Çavuşoğlu 1970, 6). Sağırlığı sosyal statüsüne de engel teşkil

etmiştir. Mansıb alamaması, sağır olması sebebine bağlanmıştır. Ayrıca yakınları ve dostları ile sohbet edip, rahatça konuşamaması ve bundan zevk almaması, sağırlığından dolayı olmuştur (Âşık Çelebi 1971, 278a-278b).

Zâtî, yaratılış itibarıyla hoş sohbet ve nüktedan birisidir. O, söylenen sözün altında kalmayan ve hemen sözü gediğine oturtmasını bilen, hazır cevap bir kişiliğe de sahiptir. İfadeleri alçak sesledir. Şaka yollu verdiği cevaplarla karşısındaki kişiye konuşma hakkı tanımaz. Letâyif’inde geçen bir olay onun bu özelliklerini göstermesi açısından son derece ilginçtir: Zâtî bir gün yazdığı gazelleri hamisi Ali Paşa’ya götürür. Zâtî’yi ilk kez gören Paşa: "Zâtî güzelce değülmüş" demesi üzerine Zâtî de "Sultânım, yigit yigidin aynasıdır" diyerek hemen cevap vermiştir. Bunu işiten Paşa, sadece gülmekle yetinmiştir (Çavuşoğlu 1970, 17).

Zâtî, rind-meşrep bir kişiliğe sahiptir. Şiirlerinde bu özellikleri görmek mümkündür. Bundan dolayı hayata bağlı, yaşamaktan zevk alan kişiliğiyle karşımıza çıkar:

Destümüzde eylerüz her hamrı şeker şerbeti

Rind-i safî-meşrebüz biz sanmasunlar fâsıkuz (Zâtî Divanı 1970, II/g. 561-3).

Bir yere cem’olalum safî ayaklar yürüsün

Çâder-i işretümüz dâmen-i çarhı bürüsün (Zâtî Divanı 1987, III/g. 1139-1).

Eğlence meclislerine katıldığını ve hoş sohbet kişiliği olduğunu gösteren bilgileri Letâyif’inde de bulmamız mümkündür. Yaptığı edebî sohbetler, güzel şakalar, ince manalı ve zarif şakalı sözlerle herkesin beğenisini kazanan Zâtî, meclislerin vazgeçilmezi olmuştur. Eğlence meclislerindeki zarif ve ince sözleriyle "nüktedan" kişiliği ön plana çıkar. Bir gün arkadaşı şair Keşfi, sohbet esnasında evlilikten şikâyet edip, belinin büküldüğünü anlatırken, Zâtî bu sözü işitince kendini tutamaz ve hemen şu beyti okur:

Karardup bagrunı bükmiş bilünü evlülük Keşfi

Görenler benzedür seni iki boynuzlu bir yaya (Çavuşoğlu 1970, 4).

Yukarıdaki beyit, bize Zâtî’nin üzerinde pek durulmayan bir yönünü, hicivci tarafını ve kişiliğini yansıtır. Kaynaklarda onun bazı şairlerle hicivleştiği kayıtlıdır. Âşık Çelebi, Ferîdî’den bahsederken: “Merhûm Zâtî ile çok mühâcâtı vardır” dedikten sonra, Ferîdî’nin Zâtî hakkında söylediği şu beyti kaydetmiştir:

Ne okur ne yazar ne hod işidür

V’ay anun şâ’ir ağzına yebati (Âşık Çelebi 1971, 195a)

Ferîdî’nin Sırpça bir küfür olan "yebati" diyerek küfretmesini işiten Zâtî’nin Ferîdî’yi yedi beyitli bir gazelle hicvettiğini yine Âşık Çelebi’den öğreniyoruz (Âşık Çelebi 197, 195a).

Ayrıca Zâtî’nin şair Keşfi ile hiciv yoluyla birbirilerine şiirler yazdıklarını Âşık Çelebi, Tezkiresi’nde belirtmiştir (Âşık Çelebi 197, 195a). Zâtî’nin hicivci kişiliği, aynı

zamanda onun edebi yönünü göstermesi bakımından da önemlidir. Hicivleri ince hayellerle bezenmiş olup; zekâ ürünü manzumelerin yanısıra, kaba sözler, itham, küfür gibi sıradan ifadelere de yer verilmiştir. Zâtî, kendine hitap edilmiş şekline göre tavır almış, ince nüktelere incelikle, kaba hitaplara kabalıkla cevap vermiştir. Edebe aykırı sataşmalara da Zâtî edep dışı cevap vermiştir. O, kendisine sataşıp alay edenlerle, hakkında iğneleyici konuşanları ve konuşması için kendisine sataşanları hicv etmiştir. Bunlara ait örnekler Letayifinde vardır (Çavuşoğlu 1970, 11, 13, 14).

Zâtî'de tek olma fikri ön plandadır. Ferdîyetçi kişiliği ağır basar. Âşık Çelebi'nin "Ammâ bir kimsenin kendünün bir beytin bozsa hânümânun almakdan ziyâde bî-huzur olurdu. Tâ'm gazelin alsa hod mâlâya'ni söyleyüp dâ'ire-i aklunda dur olurdu" (Âşık Çelebi 1971, 279b) sözleri, Zâtî'nin şiirdeki bireyci (ferdî) kişiliğini yansıtmaya açısından önemlidir. Fakat başkalarının mana ve mazmununu almayı, kendine göre yorumlayabilmiştir. Bu konuda Âşık Çelebi, şunları kaydedmiştir:

"fî'l-hakîka re'is-i şuarâdur diyü çün kimesne şi'rîn arz idüp bazın aynı ile alup ve bazın aynına almazlanup sonra tabir-i âharla divânunda gördük hattâ kendüye su'al olundukda bir hoşça manîcîkdür gördüm siz gerçekden şâir degülsüz divânunuz yokdur, hep bunlar zâyi' olur biz sâhib-divân şâirlerüz kıyâmete dek divânımız durur. Bizüm divânımızda bulunan zâyi' olmaz. Manîcîgi esirgedüğümünden aldum, ne anki ya hırsumdan ya tamamından alam" (Âşık Çelebi 1971, 279a).

Ayrıca Zâtî, remilci dükkânına gelen genç şairlerden Bâkî'nin:

Kaddümi çeng eşkümi rûd eyledün

Cismüm âteş cânımı cûd eyledün

matlarını olduğu gibi alıp tamamlayarak bir gazel yapmış ve Divanı'na koymuştur. Kendisini ayıplayanlara "Bâkî gibi şâ'ir-i sâhirün şi'rini ugurlamak ayıp degüldür" dediğini kaynaklar kaydetmişlerdir (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/207; İpekten 1997, 21).

Doğru bildiğini saklamayan ve kişilerin karşısında eğilmeyen bir kişiliği vardır. Fakat saldırgan değildir. Devletten aldığı yıllığın kesileceğini bildiği halde, Sadrazam İbrahim Paşa'nın yüzüne Hayâlî Bey'in yazdığı bir beyti, kendisine ait olduğunu çekinmeden söyleyip ve beytin kendisine ait olduğunu isbat etmesi ve Paşa'ya minnet etmemesi, kaynaklarda yazılıdır (Âşık Çelebi 1971, 281a).

Hayatında kaderin cilvesi olarak olumsuz durumlarla karşılaştığında, içte sarsılmasına rağmen dışına yansıtmayan bir kişiliğe sahip olan Zâtî'nin kaderden şikâyetini gösteren beyitleri yok gibidir. Bu durumu rind kişiliğine bağlayabileceğimiz gibi, kadercî bir anlayış ve karakterin tezahürü olarak da görebiliriz. "Büyük ihtirası ve kabiliyetini saran engellerin ruhî baskısı bazan onu dengesizliklere sürüklemiştir. İçindeki büyük mücadele hiç bir zaman dinmemişe benzer. Bu ruhî durumu ancak şiir yazmak suretiyle değiştirebilmiştir. Şiirdeki başarısının sebeplerinden biri de bu olsa gerektir. Gençliğindeki külhanbeyliği, ayyaşlığı, zevk-perestliği de bir parça kabına sığmayan bir yaratılışın taşkınlıkları sayılabilir" (Zatî Divanı 1967, XXI). Bu satırlar,

Ali Nihad Tarlan'ın Zâtî'nin karakteri hakkındaki görüşleridir. Kanaatimizce de bu satırlar, Zâtî'nin kişiliğini tahlil eden gerçekleri yansıtır.

III. Sanatı

Zatî, XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, ünlü bir şairdir. Kaynaklar ondan daima övgüyle söz etmişlerdir. Zâtî hakkında ilk bilgileri, Sehî Bey (öl. 1549)'in Heşt Behişt isimli Tezkiresinde buluruz. Sehî Bey: " Bu cümle'nün efdalı ve bu zümrenün ekmeli, kıdvetü'l-şu'arâi'l- müteferridin, zübdetü'l-füşâhai'l- mütecerredin kilid-dâr-ı gencine-i İlahî, kufluşâ-i hazîne-i nâ-mütenâhî, aşk deryâsı sade'nün dürr-i yektâsı ve ma'rifet göğünün mihr-i münir-i cihân-ârâsı" (Sehî 1325, 107) diyerek, Zâtî'yi şairlerin tek önderi, fasihlerin en seçkini, İlahî hâzinenin kilitcisi, sonsuzluk hazinesinin açıcısı, aşk deryası sade'nün biricik incisi ve marifet göğünün cihanı süsleyen parlak güneşi olarak görmüştür.

Latîfî (öl. 1582), onu Necâtî'den sonra Rûm ülkesi şairlerinin üstadı ve gazel yazarların önderi olarak kabul etmiştir: "Necâtîden sonra vilâyet-i Rûmun üstadı şu'arâsı ve şu'arâ-yı müteğazzilânun muktedâ vü pişvâsıdır" (Latîfî 1314, 106). Şüphesiz, Zâtî hakkında en ayrıntılı bilgi veren kaynak, Aşık Çelebi (öl. 1572)'nin Meşâ'irü'ş-Şu'arâ'sıdır. Çünkü Aşık Çelebi, şairin dostudur. Hakkında yazdıkları bizzat Zâtî tarafından kendisine anlatılmıştır. Eser, bundan dolayı son derece önemlidir. Aşık Çelebi: " şu'arâ-yı Rûmun şüyühundan ve suhanverân-ı kurûmun ehl-i rüsûhundan şî'rde sâhib-mezhebdir. Muktedâ-yı şu'arâ olmağa evlâ vü elyâk u ensebdür" (Aşık Çelebi 1971, 278a) diyerek, sanat açısından ulaşılmış olduğu yüksek derece ve kusursuzluğunu ifade eder.

Kınalızâde Hasan Çelebi (öl. 1595) de, Zâtî'nin benzeri olmayan, eşsiz, mükemmel, güçlü ve büyüleyici bir şair olduğunu şöyle ifade eder: "Zâtî dahi külliyyet üzre şâ'ir-i bî-nazîr ü karîn kelimâtı muhkem u rasîn vü binâ-yı serâ-yı belâgatı gâyetde kâvî vü metîn... vü nazîr-i nâdir şâ'ir-i sâhirdür" (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/383). Gülşen-i Şu'arâ yazarı Ahdî-i Bağdâdî (öl. 1593) de Zâtî'yi kendisinden önceki tezkireciler gibi benzersiz bir şair ve kendi zamanı şairlerinin öncüsü, lideri olarak görerek şunları söylemiştir: "Melik-i şu'arâyı rüzgâr vü üstad-ı şîrîn-kâr diyü nâmdâr idi... Hakka budur ki ol pîr-i suhanverân-ı zamân vü ol bî-nazîr-i nükte-dân-ı cihân, müsellemler-i ehl-i zamândur" (Ahdî-i Bağdâdî, v. 93b). Mustafa Beyânî (öl. 1579) de, Zâtî hakkında: "Üstad-ı şu'arâ dimege lâ'ik fenn-i şî'rde cümleden fâ'ikdür Hakka ki bu kadar letâfet ü belâgatla bu külliyyet Rûm şu'arâsından birine müyesser olmamışdur" (Mustafa Beyânî, 34a) diyerek, onu övmüş ve şairlerin üstadı olmaya değer bir kişi olarak görmüştür.

Zâtî, hakkında bilgi veren bir başka kaynak da Gelibolu Âlî (öl. 1600)'nin Kühnü'l-Ahbâr'ıdır. Eserde sadece Zâtî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler, önceki tezkirecilerin sözlerinden aktarılmıştır. Zâtî hakkında satır arasında " mâ-hasal tabakasınca şâ'irdür" (İsen 1994, 218) gibi kısa cümleden başka, onunla ilgili sözlerini bitirirken: " Hülâsa-yı kelâm bu tercî-i mükemmel hadd-i zâtunda bir kitâba bedel güftâr-ı rûh-efzâdur. Matla dahi mergûb u bî-hemtâdur" diyerek, onu övücü başka bir söz dememiştir.

XVII. yüzyılın önde gelen şair ve tezkirecisi olan Mehmed Riyâzî (öl. 1644) de öncekilerin sözünü tekrar ederek, onu güzel yazan ve söyleyen kişilerden sayarak, şöhretli bir şair olduğunu tekrarlar: "Ashâb-ı selikadan olup şâ'ir-i şöhret-şi'âr olmuş idi. Ammâ ki insâf budur ki sâhip-kemâl şâir olup..." (Riyâzî, 70b).

Tanzimat dönemi şairlerinden Ziya Paşa, Zâtî'yi Divan şiirimizin temel taşlarından biri sayarak, şunları söylemiştir:

Eslâfdan Ahmed ü Necâtî

Âvâre vü dil-şikeste Zâtî

Türkî sühana temel komışlar

Gerçi temeli güzel komışlar (Göçgün 1987, 66).

Kaynakların Zâtî hakkında söylemiş oldukları olumlu ve yüceltici sözler, abartılmış ve her şair hakkında söylenmiş sözler değildir. Yaşadığı çağın büyük şairlerinden birisi olması, genç şairlere hocalık yapması, çok şiir yazıp eserler vermesi v.b. yönü ile XVI. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuş olduğundan hakkında yazılanlar gerçeği yansıtır.

Zâtî'nin güçlü ve şöhretli bir şair olmasında en büyük etken, şüphesiz şahsi kabiliyetidir. O, şair yaratılışlıdır. Bu konuda bütün kaynaklar ittifak etmişlerdir. Âşık Çelebi, yaratılıştan şair olduğuna ve daha çok bu yetenekle şiir yazdığına inandığı Zâtî'yi uzun uzun övmüştür. Zâtî için: "Şi'r gayra nisbet ârizi aña nisbet zâtîdür" (Âşık Çelebi 1971, 278a). Başka bir yerde de "selika-yı tab'ında kuvvet-i şi'riye olmağla şi're heves idüp" (Âşık Çelebi 1971, 278a) şeklinde ifade kullanır ki, bu da bir taraftan onun yaratılışındaki yetenek bolluğunu, diğer taraftan da bu durumun şairin şiire yönelmesine bir sebep teşkil ettiğini gösterir. Âşık Çelebi konuyu biraz daha açarak kesin hükmünü verir: "Şi'r aña selikî vü bahşâyış-i Hakkî idi" (Âşık Çelebi 1971, 278a). 277b) diyerek, şiir söyleme ve yazmadaki kabiliyetinin bir Allah vergisi olduğunu ifade eder. Latîfi de şiir yazma özelliğinin Zâtî'ye Allah tarafından verilmiş kısmet ve bağış olduğu görüşündedir. "Ve nevale-i sühân ezel kassâmınun aña kısmet ü bahşî idi." (Latîfi 1314, 156). Ayrıca "vüs'at-ı kabiliyyet" (Latîfi 1314, 157) sözüyle de onun kabiliyetinin çokluğunu dile getirmiştir.

Kaynaklar, Zâtî'nin iyi bir eğitim görmediği hususunda birleşmişlerdir. Yine kaynaklar ciddi bir tahsil görmediği halde, orjinal manaları ve işitilmemiş kendi icadı hayalleri, edebî sanatlarla bezeyip sunmadaki hüneri üzerinde söz birliği etmişlerdir. Bu hususta Latîfi şöyle demiştir: "efâzil ü ehâli bu husûsda munsıflardur ki bir kimse mu'allim ü müderris ve ders ü tedsîsin görmeden bunca ma'ânî-i bedîa irâd idüp hâssa hayâller icâd ideki tefekkürinde fuzalâ-yı zevil-efkâr müte'accib ü mütehayyir olalar" (Latîfi 1314, 158).

Âşık Çelebi de: "Merhum ulûm-ı âliye ve fûnûn-ı bedi'iyede nesne bilmezdi" (Âşık Çelebi 1971, 277b) diyerek, fen ve ilim tahsili görmediğini söylemiştir. Fakat Latîfi, "sarf ü nahiv okıdı. Müneccim-zâdeden remil ve nücûm kâ'idelerini öğrendi" (Latîfi 1314, 157) Âşık Çelebi "cüz'i Farisî bilürdi" (Âşık Çelebi 1971, 277b) ve Ahdî de "ilm-

i nücum ile remlden hâbir" (Ahdî-i Bağdadî, 94b) diyerek az da olsa eğitim gördüğünü belirtmişlerdir

Zâtî, çağının orijinal şairidir. Onu orijinal kılan tarafı mana ve hayalinin genişliğidir. Daha önce görülmemiş manaları, kendine mahsus duyulmamış hayalleri sanatlarla süsleyip, sunma başarısını göstermiştir. Âşık Çelebi, Zâtî'nin bu özelliğinin hiç bir-şairde görülmediğini şu şekilde ifade etmiştir: "Ol o kadar ma'ânî-i garîbe vü hayâlât-ı hâssayı 'acîbe vü sanâyi-i bediiyye ki şîründe ol cem itmîşdür. Gayri şâirde var idügi malûm degüldür, varsa dahi Zâtî'ye ğalîb idügi meczûm degüldür" (Âşık Çelebi 1971, 278b). Latîfi, Zâtî'nin bu özelliğini: "Sebeb-i tûl-i ömrle çok ma'ânî-i garîbeyeye mâlik olmuş ve kemâl-i himmettin şî're sarf itmekle bî-had sanâyi-i 'acîbe bulmuşdur" (Latîfi 1314, 158) diyerek, uzun ömürlü olmasına ve çalışmasının bütününe şîire vermesine bağlar.

Sehî de, özel ve değişik manaların bir araya getirilmesi başkası için zor, Zâtî için kolay olduğu görüşünü şöyle belirtmiştir: "Anda derc olunan ma'ânî-i garîbe ve letâyîf-i 'acîbe ki aña müyesser oldı, bir kimseye dahi el virmedi" (Sehî 1325, 107). Kınalızâde Hasan Çelebi: "lâkin insâf budur ki merhûm Zâtî ma'ânî-i garîbe ve hayâlât-ı 'acîbeyeye kâdir şâ'ir-i sâhirdür" (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/3839) diyerek, Zâtî hakkında kendisinden önce söylenen sözleri tekrarlamıştır. Zâtînin hususî manalar bulup, onları şîirinde nasıl kullandığına dair en çarpıcı bilgileri, kendisi arkadaşı Âşık Çelebi'ye anlatmıştır. Anlatıldığına göre Zâtî'nin "fâiyye" gazelini gören II. Bâyezîd, çevresindekilere "bi'llah görün manâ dükendi dirler. Hâşâ ki manâ dükene. Dünyâ dolu manâdur, hüner bulmakdur" (Âşık Çelebi 1971, 280b) der. Bu da bize Zâtî'nin mana bulmadaki kabiliyet ve başarısını gösterir.

Zâtî'yi orijinal kılan duyulmamış anlamları, kendine özel hayalleri sanatlarla bezetip takdim etmekteki hünerini bir kenara bırakırsak, şîirleri alışla gelenlerden daha değişik nitelikte değildir. Yani onda orijinal bir şîir felsefesi yoktur. Kendisinden önce yaşamış şîirlerin ifade ettikleri duyguları, ruhuna ve zevkine göre işleyerek, onların yolunu takip etmiştir.

Zâtî'nin şîirlerinde işlediği konuların başında aşıkâne şîirler gelir. Zâtî, bu duyguları, "âşık-maşuk-aşk" üçgeni içerisinde klasik mazmun, ortak kalıp ve teşbihlere yer vererek dile getirmiştir. Bu üçgen içerisine "maddî ve manevî haller" yanında "rakib" de eklenir. Zâtî, beşerî aşkı bütün yönleriyle işlemiştir. Zâtî'de sevgili mefhumu, diğer divan şîirlerinde olduğu gibi kalıplaşmış kelime ve kelime guruplarıyla karşımıza çıkar. Bu kelimelerle onun vasıfları işlenir.. Zâtî de bu çerçevenin dışına taşamamıştır. Zâtî bunları edebî zevkine göre işlemesini bilmiştir. Bu örnekleri, âşıkane şîirleri içinde geçen beyitlerde görmemiz mümkündür:

Zâtî'nin şîirlerinde rindlik, aşktan sonra gelen en kuvvetli unsurdur. Onun şîirlerinin pek çoğunda her şeyden önce hayata bağlılık ve yaşama sevinci vardır. Bunun nedeni, dünya gelip geçicidir. Dünyanın geçici olduğunu şu beyitte dile getirmiştir:

Benüm iki gözüm düşmanlar ile anı bir görme

Baka tur dosta lutf it cihân bî-şüphe fânidür (Zati Divanı 1967, I/g. 424-4).

Mademki cihan fanidir, zamanı mümkün olduğu kadar zevk, neşe, eğlence ve çeşitli dünya nimetleri bakımından değerlendirmeli, şarap meclisleri kurup, saf şarap içmekle geçirmeli ve ondan yeterince yararlanmak, başka bir ifadeyle kâm almak lazımdır.

Koma elden ayağı fırsat el virmişken ey sâkî

Mey iç hoş geç kişiye akıbet virmez emân yir yir (Zati 1967, I/g. 321-4).

Sür aradan ayağı sâkiyâ safâyı getir

Bir iki dem sürelüm germ olup safâ ile zevk (Zati 1970, II/g. 665-2).

Sâkiyâ sun ayağı zevkden el yumamaduk

Biz o kan olacağı sohbetün toyamaduk (Zati 1970, II/g. 666-1).

Kişiye Hak Taâla itmesün eglencesüz sûfi

Mey-i nâb olmasa bezm-i cihânda gönlüm eglenmez (Zati 1967, II/g. 507-3).

Gam, keder ve üzüntüyü bir yana bırakıp, kısacık ömrü iyi değerlendirip, hayatı güzel yaşamak diye özetlenen bu epikürizm düşüncesi, Zâtî'nin şiirlerinde çok görülür. Zâtî'de bu düşünceyi anlatan beyitler çoktur.

Zâtî'nin rindâne şiirler yazması, içkiye düşkünlüğü ve işreti sevmesinden ileri gelir. Sehî Bey, Latîfi ve Âşık Çelebi tezkiresinde bu konuda ismi geçen şairler arasında zikredilmiştir (Tolasa 1983, 133). Ayrıca Letâyif'inde "Bir zamanlar meyhânedeki musahâbet iderdük", "Galatada sohbet iderdük", "Yârân cem' olup ayş u işret iderdük", v.b. geçen ibareler de Zâtî'nin eğlence ve içkiyi sevdiğini gösterir. Fakat bu içki daha çok bir sohbet ve sohbeta dayalı eğlence içerisinde yer alan içkidir (Tolasa 1983, 135).

Zâtî, şiirlerinde diğer Divan şairlerinde görülen ızdırap ve ayrılık konusunu da işlemiştir. Bunlar genelde aşkın verdiği sıkıntıyı, sevgiliden yakınmayı, sevgiliye karşı yakarışları, ayrılık acılarını v.b. konuları kapsar ve âşıkane şiirlerinin mevzuu ile yakından ilgilidir. Bu duygular bazan sade, bazan da abartılı bir şekilde dile getirilmiştir:

Minnet itme tîğün ile Zâtîyi öldürmegi

Fürkat anı öldürür yanunda tursun minnettin (Zati Divanı 1970, II/g. 703-5).

Çekdiğüm derdi göre idi bir nazar Eyyüb eğer

Kendü derdün unıdurdı dostlar ol derdmend (Zati Divanı 1967, I/g. 111-2).

Hey ne müşkil kâr olur âlemde ey yâr ayruluk

N'ola ağlarsam idüpdür cânuma kâr ayruluk (Zati Divanı 1970, II/g. 650-1)

Zâtî, şikâyet konusunun işlendiği şiirler de yazmıştır. Çoğunluğu âşıkane şiirlerin konusuna girer. Bunların dışında zaman zaman talihten, felekten ve kadir bilmezlikten şikâyet ettiği de olur. Bu beyitlerin sayısı azdır (Zati Divanı 1967, I/g. 459-2; Zati Divanı 1970, II/g. 606-3; g. 658-1). Zâtî'nin şiirlerinde tasavvuf pek görülmez. Beşerî yani insan sevgisini ön plana alan Zâtî, tasavvuf felsefesinden uzak kalmıştır. Onun şiirlerine

yerleştirilmiş bazı tasavvufi unsurlar ve terimler bir bilgi hududunun dışına taşmamıştır. Sayıları az olan bu beyitlerde samimiyetin izlerini görmek mümkün değildir (Zati Divanı 1970, II/g. 498-5; g. 673-5; Zati Divanı 1987, III/g. 1240-7).

Zâtî, mahalli kültüre fazlasıyla vakıf bir şairdir. Zâtî'nin ilham kaynaklarının en önemlilerinden birisi de örf ve adetler ile günlük hayat sahneleridir, sosyal hayatın akislerini yansıtan bu sahneleri onun şiirlerinde çok fazla görürüz. Bu örnekler ileride meydana getirilecek yerli konulardan oluşan çalışmaların temelini oluşturduğu gibi, eski edebiyatın halktan ve günlük hayattan tamamiyle uzak olduğu görüşünü de çürütecek niteliktedir. Klasik Türk edebiyatında yerleşme hareketlerinin ilk kıpırdanmaları olarak nitelendirilebilecek bu gibi beyitler içinde kurban kanının altına sürülmesi, yolcunun ayağına su dökülmesi, gelinin yüzüne duvak örtülmesi, saçı saçmak ve çeyiz gibi bu gün de yaşayan bir takım adetleri serpiştirilmiş halde bulmak mümkündür (Zati Divanı 1967, I/g. 408-2; Zati Divanı 1987, III/g. 1275-5).

Bu tür beyitler eski hayata dair bu gün terkedilmiş bir takım adetleri ve önemli önemsiz pek çok bilgi kıyıntılarını da içlerinde barındırırlar. Örneğin:

Yoğ ise sıdkun beni öldürdüğüne kahr-ı hecr

Tut ruhuñ mir'atun ey lutf ıssı hânım ağzuma

beytinden eskiden ölüm döşeğindeki hastanın nefes alıp almadığını anlamak için ağzına ayna tutulduğunu öğreniyoruz. Eğer ayna buğu tutarsa hastanın halen soluk alıp verdiği ve henüz ruhunu teslim etmediği anlaşılacaktır.

Göreyin dâr-ı fenâda ola çengel çiçeği

Kim ki sünbül dir ise zülf-i perişânun için

beyti ise, eski ceza şekillerinden birisine işaretir. İşkence ile öldürülmesi istenilen suçlunun elbiseleri çıkarılıp kaba etleri çengele geçirilir ve sarkıtılmış. "çengele gelmek", "çengel çiçeği" deyimleri eski edebiyatımızda bedduâ makamında söylenirmiş (Şentürk 1993, 211-24).

Zâtî'nin şiirlerinde tabiat önemli bir yer tutar. Diğer birçok şairde olduğu gibi aynı kelime ve mazmunlarla soyut bir tabiat anlatılmamış, yaşadığı ve gördüğü gerçek tabiat olduğu gibi anlatılmıştır. Bahar mevsiminin canlılığı, sonbahar mevsimindeki ağaçların görüntüsü, kışın öldürücü soğuğu, karı ve buzu müşahhas bir şekilde gözler önüne serilmiştir.

Önceki yüzyıllarda da görülen Türkçe kelimelerle kafiye yapma gayretine Zâtî de katılmıştır. Hatta dikkati çekecek kadar Türkçe kafiye ile yazılmış gazelleri vardır. Zâtî'nin şiirlerinde görülen bir diğer özellik, halk diline yaklaşan külfetsiz sade mısralar söylemiş olmasıdır. Zâtî, bu özelliğiyle konuşma dilini şiire getirmiştir:

Taş atma begüm şişeci dükkânına fir fir (Zati Divanı 1967, I/g. 235-5).

Düğün evini bilmez o kimse çanak taşır (Zati Divanı 1967, I/g. 361-3).

Görmedi işitmedi gözi kulağı kimsenün (Zati Divanı 1967, I/g. 439-4).

Yine kılıç gibi kış geldi kesildi yollar (Zati Divanı 1967, I/g. 275-4).

Elvedâ ey baş u cânım v'ey hayâtum elvedâ (Zati Divanı 1967, II/g. 624-3).

Başum n'ola dönerse degirmân gibi pır pır (Zati Divanı 1967, I/g. 235-2).

Zâtî, bu vasfıyla bir taraftan konuşma dilini şiire taşırken, diğer taraftan "iki gözüm" (g. 436-3), "benüm cânım" (g. 373-4), "açam bakam" (g. 490-1), "ölem dirilem" (g. 1106-2), "kulun kurbanınam" (g. 676/2), "ela gözüm" (g. 607-6), "gönlüm kuzusu" (g. 517-7), "behey kâfir" (g. 262-6), "ugrun uğrun" (g. 411-7), "şehir oğlanı" (g. 285-2), "agzum öpdigüm" (g. 221-7), "oh vay" (g. 696-2) ... v.b. gibi halk söyleyişlerini de şiirlerinde kullanmıştır.

Zâtî, çağdaşı şairlerinde görüldüğü gibi, şiirlerinde atasözüne özellikle deyim çok yer vermiştir. Bunları ifadeyi kuvvetlendirmek ve zenginleştirmek için kullanmıştır. Atasözü ve deyimler, şairin dile hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir ve gerçekten başlı başına incelenmeye değer bir konudur. Zati'nin şiirinde çok miktarda arkaik kelimeler bulunur. Zâtî'nin olağanüstü bir şiir kabiliyetine ve zekâya sahip olduğunu, kaynaklara dayanarak daha önce belirtmiştik. Zâtî, Divan şiirinin hemen bütün mazmunlarını ve inceliklerini kullanarak, "Türk şiirine temel koyan şairlerin üçüncüsü" diyen Ziya Paşa'ya bu hükmü haklı olarak vermiştir. Olağanüstü zekâsı ile "Şâir-i Mâder-zâd" özelliğini birleştiren Zâtî, harf ve kelime oyunlarına dayanan inanılmaz güzellikte ince ve zekâ ürünü esrarlı beyitler ortaya koyarak, lafızla ilgili sanatları kullanmadaki başarısını göstermiştir.

Zâtî, lafız sanatlarının yanında, mana sanatlarını da hayalinin genişliği ve zekâsının kuvvetiyle başarılı bir şekilde kullanmıştır. Ondand bahseden kaynaklar, edebî sanatları kullanmadaki başarısını belirtmişlerdir. Âşık Çelebi, "sanatların tümünü şiirinde topladığını, başka şairlerde bu özelliğin görülmediğini, eğer görülmüşse de Zâtî'yi geçtiği tespit edilememiştir" diyerek bu gerçeği ifade etmiştir. Zâtî'den bahseden kaynaklar, onun 940/1536 yılında gelir kaynağı devlet tarafından kesilince, geçimini sağlamak için kadılara, müderrislere, danışmenlere kasideler, bir güzele âşık olanların durumlarına göre de gazeller, musammatlar yazıp karşılığında para ve hediyeler aldığını söylemişlerdir. Âşık Çelebi'nin anlattığına göre Zâtî'nin bu uygulaması devrin diğer söz erbabınca çok tenkit edilmiştir. Kendisi bu hususta şunları söylemiştir:

"Ekâbire kasîde vü nazîfe lâzım olsa evvelki kasâ'id ü gazeliyâtuna mürâcaat ider eski hayâl ü macnâların libâs-ı âher ile tağyîr ve cüz'i muğâyeretle tabir iderdi" (Âşık Çelebi 1971, 279a).

Zâtî'nin şiirinde yaptığı bu tekrarları Âşık Çelebi, normal karşılamıştır. Ona göre Zâtî'nin üç büyük sıkıntısı vardır. Bunlar; birincisi bedensel arızalar: "Evvelâ mübtela-yı samem idi" yani sağır idi. İkincisi sosyal mevki ve itibar durumu: "Bir özri daha buydu ki mansıp ve rütbeden bîgâne idi" yani devlet görevinde bulunmamıştır. Üçüncüsü maddî ihtiyaç ve imkânsızlıklar: "Merhum fakir idi. Kendi ma'âşın kendi tertîb ve tedârik eylemek üzere lâzım idi" (Âşık Çelebi 1971, 279a) yani fakir olduğundan hayatını kendisi kazanmak üzere idi. Bununla birlikte Âşık Çelebi, Zâtî'de bu durumları eksiklik

olarak gördükten sonra, "Eğer bu ma'niler olmasaydı on bu kadar olurdu" der ve "Rûmda ferîd olurdu" diyerek (Âşık Çelebi 1971, 280a) de sözü noktalar.

Zâtî hakkında bilgi veren kaynakların bir başka iddiası da dükkânına gelen genç şairlere ait nadîde mazmunları, bakir manaları hafızasına yerleştirip, kendi şiirlerinde kullandığı görüşüdür. İtiraz edenlere "sizün divânınız yoktur. Biz divân sahibiyüz. Divânımız kıyamete kadar okınur. Bu manâ ve mazmûnlar kaybolmasun diyü aldum" (Âşık Çelebi 1971, 279a) dermiş. Nitekim Revânî (öl. 1523) ve Mesîhî (öl. 1512) ile aralarında bu yüzden hicivleşme, Âhi (öl. 1517) ile de her ikisinin Divan'ında bulunan bir gazelin sahipliği konusunda birbirilerini hırsızlıkla itham edip, darılmaları ve Hayâlî (öl. 1557) ile de bir şiirin kime ait olduğu hususunda kavgaları adı geçen iddia üzerine olmuştur (Âşık Çelebi 1971, 280a).

IV. Eserleri

Kaynaklar, Zâtî'nin Dîvân, Şem'ü Pervâne, Şehr-engiz, Siyer-i Nebî, Mevlid, Ferrûh-nâme, Ahmed ü Mahmûd, Letâyif isimli eserleri olduğunu kaydetmişlerdir (Sehî 1325, 107; Latîfî 1314, 156; Âşık Çelebi 1971, 278a; Bursalî Tâhir 1333, II/176; Mehmet Süreyyâ trs., II/141; Gibb 1905, III/50). Âşık Çelebi, Zâtî'den naklettiğine göre, yukarıda zikredilenler dışında bir de Kur'ân Falı ve bazı manzum risâleleri olduğunu söylemiştir (Âşık Çelebi 1971, 278a) Eserlerinden aşağıda gösterilenlerden başkası ele geçmemiştir

A. Dîvân

Zâtî'nin en büyük eseri şüphesiz Dîvân'dır. Şairin Divan'ını kendisinin tertip edip, kayınbiraderinin çocukları olan Ahmet Çelebi ve Mahmud Çelebi'ye dirlik verilmesi arzusuyla Kanunî'nin oğullarından Şehzade Mehmed'in sancağa çıktığında taktim ettiğini Âşık Çelebi'den öğreniyoruz (Âşık Çelebi 1971, 281b). Perişan hali nedeniyle Divan'ını toplayamadığı ve Divan'ın başkaları tarafından hayatının sonlarına doğru düzenlendiği görüşü, her halde bir yanılma neticesi olmalıdır (İbrahim Necmî 1338,76). Zira "kendü Dîvânundan baz-ı ebyât gösterüp" diyen Bâkî'nin bu Divanı gördüğünü Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde belirtmiştir (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/203).

Zâtî'nin şiirlerini kapsayan Divan'ının Türkiye kütüphanelerinde 10 nüshası bilinmektedir:

1. İst. Üniv. Ktp. İbnülemin M.K. İnal Bölümü, nr. 2713
2. İst. Üniv. Ktp. TY., nr. 457
3. İst. Üniv. Ktp. TY., nr. 668
4. Bayezid Ktp., nr. 3595
5. Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bölümü, nr., 443
6. Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, nr. 3824

7. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Bölümü, nr. 3363
8. Süleymaniye Ktp. Halet Efendi İlavesi, nr. 151
9. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Kısmı, nr. 2342
10. Çorum İl Halk Ktp., nr. 2174

Yukarıda adı geçen Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bölümü 443 numarada kayıtlı bulunan nüsha, aynı zamanda bir külliyyattır. Dîvân (1a336a), Deli Birader'e Cevâbî Mektûb (337b-339b), Letâyif (345b-362a kenarda), Şem'ü Pervane (30b- 161a kenarda) ve Şehr-engîz (161 b167b kenarda)'den oluşmaktadır.

Zâtî'nin Divan'ı klasik bir divan tertibindedir. Başta kasideler, sonra musammatlar, gazeller, kıt'alar ve müfretler gelir. Zâtî'nin eserleri hakkında bilgi veren kaynaklardan Sehî (Sehî 1325, 107) ve Latifi (Latîfi 1314, 156) 500 kaside, Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan (Kınalı zâde Hasan Çelebi 1989, I/383) Çelebi 400'den fazla Zâtî'nin kaside yazdığını kaydetmişlerdir. Fakat gazellerinin dışındaki diğer şiirleri üzerine yapılan bir çalışmada Zâtî'nin sadece 48 kasidesi tesbit edilebilmiştir (Kurtoğlu 1995, XXII-LXXXVI).

Kasidelerinin beyit sayısı en az 17, en fazla 58'dir. Diğerleri 20 ile 50 beyit arasında değişmektedir. Zâtî'nin kasideleri klasik örnekler gibi nesib, girizgâh, medhiye, fahriye ve dua bölümlerinden oluşmuştur. Nesib bölümü, daha çok medhiye türündeki kasideler de görülür. Beyit sayısı 4-25 beyit arasında değişiklik göstermektedir. Girizgâh, 15 beyit arasında değişmektedir. Medhiye türündeki kasidelerinde daha çok bir beyitlik girizgâh ile şiirinin asıl konusuna geçer, medhiye bölümü 9 ile 38 beyit arasında değişir. Kendini ve sanatını övdüğü Fahriye bölümü 2-3 beyit kadardır. Dua bölümü, 1-4 beyit arasında değişmektedir. Daha çok bir beyit tercih edilmiştir. Zâtî'nin kasidelerinden 6 tanesi dinî içeriklidir. Bunlardan 3 tanesi tevhiddir. Zâtî, 3 tane de na't yazmıştır.

Zâtî'nin kasideleri genel olarak bu tarzın kaidelerine göre bir nesib kısmı ile başlar, sonra bir girizgâh beyti ile medhiye kısmına geçer. Fakat bunların yanında, bu alışla gelmiş şeklin dışına çıkmış kasideleri de vardır. 48 kasidenin yarısına yakınında nesib kısmı yoktur. Bazen kasideye medhiye ile başladığı gibi, bazan da sadece fahriye ile (22. kaside) başlamıştır. Fahriyenin olmadığı kaside de vardır (21. kaside). Zâtî, övgülerinde aşırıya kaçmış, klişe kelime, kalıplaşmış sözler ve bilinen benzetmeler kullanmıştır. Gazellerine göre kasidelerinde kullandığı dil, ağırdır. Türkçe kelimeleri kullanma oranı, kasidelerinde düşmüştür. Zâtî, tesbit edilen 48 kasidesinde en çok Remel bahrinin "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbını kullanmıştır. Bu vezinle 20 kaside yazmıştır. Her vezinde kaside yazmamıştır.

Zâtî'nin Divan'ında 1825 gazel vardır. Bu sayıyla o, divan sahipleri içinde Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Kanuni'den sonra en çok gazel yazan şairdir. Tezkireciler, Divan'ındaki gazel sayısını Sehî (Sehî 1325, 107) ve Latifi (Latîfi 1314, 156) 3000, Âşık Çelebi 1600-1700 arası (Âşık Çelebi 1971, 278a) ve Kınalızâde Hasan Çelebi de 1600'den fazla olarak kaydetmişlerdir (Kınalızâde Hasan Çelebi 1989, I/383). Zâtî'nin

gazelleri genellikle 5 beyittir. 1825 gazelinden 1278'i 5 beyitli, 466'sı 7 beyitli, 44'ü 9 beyitli, 18'i 6 beyitli, 9'u 8 beyitli, 5'i 11 beyitli, 4'ü de 10 beyitli ve 1'i de 4 beyitlidir. Konuları bakımından Zâtî'nin gazelleri de önceki ve kendi devrindeki gazellerden farklılık göstermez. Rindâne ve âşıkâne gazelleri çoktur.. Zâtî, gazellerinde vezin olarak en çok Remel bahrinin "fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün" veznini kullanmıştır. Zâtî, bu kılapla 775 gazel yazmıştır. Bunları 358 gazel ile Hezec bahrinin "mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün", 164 gazel ile de Muzarî bahrinin "mefülü fâilâtü mefâilü fâilün" kalıbı takip eder. Zâtî en az Recez'in "müstefilâtün müstefilâtün", Münserih'in "müfte'ilün fâ'ilün müfte'iliin fâ'ilün" ve Kâmil bahrinin "mütefâ'ilün fe'ülün mütefâ'ilün fe'ülün" veznini kullanmıştır. Bunlardan birer tane gazel yazmıştır.

Divan'ında bulunan 1003 gazel, Ali Nihat Tarlan tarafından 2 cilt olarak yayımlanmıştır. Birinci cilt "elif-zâ", ikinci cilt "zâ-nûn" arası harfleri kapsar. "Nun" ile "yâ" harfleriyle yazılan 822 gazeli de Mehmet Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri, 3. cilt olarak neşretmişlerdir.

Zâtî, kaside ve gazellerden başka terkeb-i bend, murabba, muhammes, kıt'a ve müfred de yazmıştır. Elimizde bulunan 4 terkeb-i bendin, biri 6, üçü 5 bendlidir. Bendlerdeki beyit sayısı değişiktir. Bunlardan 3 tanesi muzari bahrinin "mefülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün", 1 tanesi de Remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezinleriyle yazılmıştır.

Zâtî'nin tesbit edilen 28 murabbası vardır. Bunlar "murabba-i mütekerrir" tarzındadır. 28 murabbadan 14 tanesi 5 bendli, 9 tanesi 7 bendli, 3 tanesi 9 bendli, 1 tanesi 8 ve 1 tanesi ve 11 bendlidir. Konu itibarıyla değişik konulara yer verilmiştir. Murabbaların 14'ü medhiyedir. 8'i aşk, 3'ü bahar, 2'si Edirne hakkında yazılmıştır, 1'i de na'ttır. Zâtî'nin murabbalarının 20'si Remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" 6'sı Recez bahrinin "mefülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün", 2'si de Recez "mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün" kalıbıyla yazılmıştır. Zâtî'nin tesbit edilen 1 muhammesi vardır. Mütekerrir muhammes şeklinde yazılan bu muhammes 4 bendden oluşmuştur. Didaktik bir nitelik taşıyan muhammes, aruzun Remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılmıştır.

Zâtî'nin 50 kıt'ası vardır. Bunlardan 43'ünün kafiyesi xaxa'dır. 6'sı nazm olup aaxa kafiyelidir. Bir kıt'anın kafiyesi de xaaa'dır. Bu kıt'aların 2'sinde şairin kendisine övgü, 2'sinde nükte, 2'si hiciv, diğerlerinde okuyucuya değişik konularda nasihatlar vardır, kıt'alar çeşitli bahirlerin, değişik kalıplarıyla yazılmıştır.

B. Edirne Şehr-Engîz'i

"Sıfat-ı mahbûbân-ı şehr-i Edirne" başlığını taşıyan mesnevi nazım şekli ve aruzun hezec bahrinin "mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün" vezni ile yazılan eser, II. Bayazid dönemindeki Edirne'yi ve oranın güzellerini tasvir etmiştir.

Eserin iki nüshası bilinmektedir:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye ktp., Lala İsmail Efendi bölümü, nr. 443, v. 161b-197b.
2. Dîvân-ı Zâtî, Bayazid ktp., nr. 3595, v.49b-51a

Süleymaniye nüshasına göre, Şehr-engîz, insanın yaratılışının anlatılmasıyla başlar, (b. 110/v,161b) Aşkın önemi (b. 10-15), Peygamber'in vasfı (b. 16-20/v.162a),

II. Bâyezîd'in Edirne'ye gelişi (b.20-28), Edirne'nin medhi (b. 2940/v.162b,163a) ve 48. beyitten itibaren de Edirne güzellerinin övgüsü yapılmıştır (b. 48-139/v.163a-167b).

Edirne şehrine gelen Zâtî, Edirne'yi çok sever:

Gönül gayetde sevdi ol diyarı

Safâ vü zevk şâdi oldı yâri (b. 37/v. 163b)

Edirne'ye yerleşen Zâtî nerede bir "mahbûb u mergûb" görse onun temaşasına dalar ve böylece "rûzgârını" geçirir:

Bununla geçirdüm rûzgârım

Hayâlât-ı dil-ârâm idi râmum (b. 434/v. 163b)

Mesnevi, güzellerin tasviriyle devam eder. Daha sonra "cân u gönül"den el açan şair, bu güzellerin "yavuz gözden irak, ömürlerinin uzun, bahtlarının açık" (b. 134, 135/v. 167b) olması için niyaz ederek, mecâzî aşkının İlahî aşka dönüşmesi temennisiyle dua ederek, eserini bitirmiştir:

Velî ger eyledüm bu cümle mâhı

Senün dil-dâruna meylüm İlahî

İlahî bendenün budur duâsı

Döne tahkika bu ışk-ı mecâzî (b. 136, 137/v. 167b)

Mesnevi'de, 48 ile 123. beyitler arasında 38 güzel tasvir edilmiştir. Bu güzellerden 30'unun ismi, 8'nin de mesleği söylenmiştir. Her güzelin isimleri ve meslekleri dikkate alınarak, 2 beyit içerisinde övülmüşlerdir.

C. Letâyif

XVI. asır İstanbul'unun sosyal hayatı hakkındaki araştırmalara malzeme teşkil edebilecek mahiyette bulunan Letâyif, iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım "Latîfehâ-yı Mevlânâ Zâtî" ibaresiyle başlayıp; Keşfi, Çakşırı, Şeyhi, Ferîdî, Visâlî, Mihri, Ferruhî, Âhî gibi edebî ve Hadım Ali Paşa, İsa Paşa, Mehmet Şah Çelebi, gibi tarihî şahsiyetlerle Zâtî arasında geçen karşılıklı konuşmaları ve Zâtî'nin onlara verdiği nükteli cevapları içerir.

Letâyif, Zâtî tarafından yazıldığı için, hatırat hüviyeti taşır. Ayrıca Zâtî ve adı geçen şahısların hayatları, şahsiyetleri ve karakterleri hakkında orijinal bilgileri içine almaktadır. Eserin bir başka özelliği de, Zâtî'nin yaşadığı çağın sosyal hayatı ile ilgili çok değerli bilgiler vermesi ve nihayet üslubunun sadeliği, sentaksı, kullandığı kelimeleri ve tabirleri, bilhassa konuşur gibi yazması yönüyle dil bakımından çok değerli bir vesika teşkil etmesidir.

Eserin Zâtî bakımından ehemmiyeti, hayatıyla ilgili bazı bilgiler vermesi yanında, şairin psikolojisi ve harikulade zekâsı, cevap vermedeki dakiklığı, zengin kültürü "bi'l-bedâhe" söylediği beyitlerle irticâlilik özellikleri taşımasıyla. Böylece eser, bir kat daha değer kazanmaktadır. Zâtî'nin latifelerdeki nükteli konuşma ve cevapları tezad, tevriye, tecahül-i arif ve kinaye sanatlarıyla kurulmuştur.

Latifelerde edep dışı kaba sözlerin varlığı, şairin pervasızlığını göstermesi ve psikolojisini yansıması yönüyledir. Letayif'in tesbit edilebilen iki nüshası vardır:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye ktp., Lala İsmail Efendi bölümü, nr. 443, v. 352b-362a
2. Hacı Bektaş Halk ktp., nr. 152, v. 10-19

Letâyif'in birinci kısım yeni harflerle neşredilmiştir.

Diğeri ise her türlü meslek ve sanat erbabının birer cümleyle mizahî bir tarzda tanıtıldığı Latife'dir. Bu Letayif'te kabarık bir meslek kadrosu yanında, mesleklerle ilgili kelime, deyim ve kavramları buluruz. Bunların yanında, risale o devrin sosyal sınıflarından ve tiplerden oldukça zengin bir miktarı çeşitli yönleriyle yansıtmaktadır. Ayrıca tarihî ve sosyal önemi yanında risalenin dil bakımından da paha biçilmez bir değeri vardır.

Kelime ve deyimlerin tamamına yakını en azından iki anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlardan en az biri o meslek, sınıf veya tipin özellikleriyle ilgili olup diğeri ve diğerleri eş, bazan tamamen karşıt anlamdadır. Çoğu zaman kelime ve deyimler kaba hatta müstehcen anlamlara da delalet etmektedir. Bu bakımdan metin Türk argosu ile ilgilenenler için zengin malzemeleri de içinde bulundurmaktadır.

Letâyifin tesbit edilebilen tek nüshası vardır:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi Bölümü, nr. 443, v. 345b-352b

Letâyifin hem birinci hem de ikinci kısmı Mehmet Çavuşoğlu tarafından neşredilmiştir. Mehmet Çavuşoğlu, "Zati'nin Letâyifi", İÜ. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi 1970 (XVIII), 25-51; Mehmet Çavuşoğlu, "Zati'nin Letâyifi II", İÜ. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi 1977 (XXII), 143-161.

D. Mektup

Eser, asıl adı Mehmed olup Deli Birader ve Gazali (öl. 1535) adıyla anılan kişinin, diyar-ı Rûm'un, padişahın ve diğer yârânın ahvalini soran manzum bir mizahî mektup yazıp, Mekke'den göndermesi üzerine yazılmıştır. Zâtî, aynı üslupla cevap vermiştir.

"Deli Birader Mektûbına Zâtî'nin Cevâbı" dur başlığıyla başlayan risale, dili ağır ve tamlamalardan oluşan 14 satırlık mensur bir giriş ile başlar. Daha sonra 48 beyitlik kaside nazım şekliyle yazılan cevap gelir. Eser, söylediği sözlerden dolayı affedilmesini dileyen mensur bir cümle ve yazılan bir kıt'a ile tamamlanır.

Mektupda devlet büyükleri, ileri gelen kişiler ve şairlerden oluşan 31 kişi taşıdıkları özellikleriyle bir beyit içinde vafedilmişlerdir. Şairlerin fiziki durumu, mübtelâlıkları,

bilinen yönlerinin belirtilmesi, bu kişiler için söylenmiş önemli bilgilerdir. Örneğin Kara Balizâde'nin kadınlara düşkünlüğü. Hayâlî Bey'in nazik ve şuh olduğu, Basirî'nin nüktedan oluşu, Rahikî'nin işret ehli oluşu v.b. verebileceğimiz örneklerdir.

Eserin tesbit edilebilen iki nüshası vardır:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi Bölümü, nr. 443, v. 337b,339a.
2. Nuruosmaniye Ktp., nr. 4968, v. 94a-95b

Eser, yeni harflerle neşredilmiştir (Günay Kut, "Gazâlî'nin Mekke'den İstanbul'a Yolladığı mektup ve Ona Yazılan Cevaplar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1973-1974), TDK Yay. 223-252

E. Şem' ü Pervâne Mesnevisi

Zâtî'nin Divanı'ndan sonra en ünlü eseri Şem'ü Pervâne mesnevisidir. Zâtî, eserini 1534 yılında yazmıştır. Eser, hezec bahrinin "mefâilün mefâilün feülün" kalıbıyla yazılmıştır. 3937 beyit olan mesnevinin dili sade ve üslubu akıcıdır. Eser, Kanuni Sultan Süleyman adına yazılmış ve ona sunulmuştur. Eserin bilinen 5 nüshası vardır:

1. Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Bölümü, nr. 443
2. Nuruosmaniye Ktp., nr. 4080
3. Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi Ktp., nr. A.4876
4. British Museum Ktp., OR 7228=OR 11375
5. British Museum Ktp., OR 7228=OR 11376

Zâtî'nin Şem'ü Pervâne mesnevisinin konusu Anadolu hükümdarı Şâh Jâle'nin oğlu Pervâne ile Çin Fağfür'unun kızı Şem' arasında geçen aşk hikâyesidir. (Şem'ü Pervâne, Süleymaniye ktp, Lala İsmail Bölümü, nr. 443, v.81b)

Kaynaklar

Ahdî-i Bağdâdî, Gülşen-i Şu'arâ, Millet ktp. Âli Emiri Kısmı nr. 774.

TDED, c. XI, İstanbul.

Alpay, Günay (1974). "Gazali'nin Mekke'den İstanbul'a Yolladığı Mektup ve Ona Yazılan Cevaplar", TDAY Belleten-1972-1973, Ankara.

Âşık Çelebi (1971). Meşâ'irü's-Şu'arâ, (yay. G.M. Meredith Owens), London.

Çavuşoğlu, Mehmet (1970). "Zâtî'nin Letâyifi I" İst. Üniv. Edebiyat Fak. TDED, C. XVIII, İstanbul.

Çavuşoğlu, Mehmet (1977). "Zâtî'nin Letâyifi II", İst Üniv. Edebiyat Fak. TDED, C. XXII, İstanbul..

Erünsal, İsmail E. (1980). "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", Türkiyat Mec., c. XIX, İstanbul.

- Erünsal, İsmail E. (1981). "II. Bâyezîd Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", İst. Üniv. Tarih Enst, Der., sy. 10, İstanbul
- Erünsal, İsmail E. (1984). "Kanuni Saltan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri" Osmanlı Araştırmaları IV, İst.1984.
- Göçgün, Önder (1987). Ziya Paşa'nın Hayatı Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri, Ankara.
- İbrahim Necmi (1338). Tarih-i Edebiyat Dersleri, İstanbul.
- İpekten, Haluk (1987). Bâkî (Hayatı-Sanatı- Eserleri), Ankara.
- İsen, Mustafâ (1993). Acıyı Bal eylemek (Türk Edebiyatında Mersiye), Ankara.
- İsen, Mustafa (1994). Kühü'l Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Ankara.
- İsmail Hakkı (1342). Karesi Meşâhiri, Balıkesir.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi (1989). Tezkiretü'ş-Şu'arâ, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara.
- Köprülü, Fuat (1322). Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı, İstanbul.
- Kurtoğlu, Orhan (1995). Zâtî Dîvânı'nın Gazeller Dışında Kalan Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniv. SBE, Ankara.
- Latîfî (1314). Tezkire, İstanbul.
- Mehmet Riyâzî, Riyâzî'ş-Şu'arâ, Nuruosmaniye, ktp. nr.3724.
- Mustafa Beyânî Tezkire-i Şu'arâ, İst. Millet Ktp. Ali Emiri Kısmı nr. 757.
- Sehî (1325). Heşt Behişt, İstanbul.
- Şem'ü Pervâne, Süleymaniye ktp, Lala İsmail Bölümü, nr. 443, v.81b
- Şentürk, Ahmed Atilla (1993). "Klasik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Adetler ve Günlük Hayattan Sahneler", Türk Dili, sy. 500, Ankara.
- Tolasa, Harun (1983). Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyıl'da Edebiyat Araştırma ve Eleştiri, İzmir.
- Uğurlu, Nurer (1992). Divan Bahçesi, İstanbul.
- Zâtî Divanı (1967). "Edisyon Kritik ve Transkripsiyon", (yay. Ali Nihad Tarlan), Gazeller Kısmı, I. Cilt, İstanbul.
- Zâtî Divanı (1970). "Edisyon Kritik ve Transkripsiyon", (yay. Ali Nihad Tarlan), Gazeller Kısmı, I. Cilt, İstanbul. Kısmı, II Cild İstanbul.
- Zâtî Divanı (1987). "Edisyon Kritik ve Transkripsiyon", (yay. Mehmet Çavuşoğlu- M. Ali Tanyeri), Gazeller Kısmı, III. Cild, İstanbul.